

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Глушук В. М.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВИХ УМОВ, ВИХОВАННЯ, НАВЧАННЯ НА БОЙОВІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

В статі розглядається вплив соціально-побутових умов, виховання, навчання на бойові традиції українського козацтва.

***Ключові слова:** патріотизм, бойові традиції, соціально-побутові умови, українське козацтво, народ, бойові дії, навчання, виховання, активність, наполегливість, рішучість, військова дисципліна.*

Багатотисячолітня історія українського народу, його славні бойові традиції зародилися ще з найдавніших часів у жорстоких боях із численними іноземними загарбниками і є неосяжним джерелом формування патріотичних, національних почуттів та ідей для багатьох поколінь українців. Так, знайдена присяга херсонесців, датована III ст. до н. е., текст якої був викарбований на колоні одного із стародавніх палаців: “Я буду єдинодумним про врятування і свободу держави та громадян і не зраджу Херсонесові... Я буду служити народові і радити йому найкраще та найсправедливіше для держави і громадян...” [8].

Дослідження впливу соціально-побутових умов, виховання, навчання на бойові традиції українського козацтва стало актуальною проблемою для науковців-істориків, психологів, соціологів, педагогів, богословів та військовиків, серед яких були В. Й. Борисенко, Г. Грабянка, В. І. Завацький, А. В. Цьось, О. І. Бичук, Л. І. Пономаренко, В. Замлинський, К. Крюйс, В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергейчук, В. В. Ягупов, І. В. Мартинюк, Л. Г. Сокирко, Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко, К. Черемський, Д. І. Яворницький та ін.

Однак, той факт, що в загальному огляді наукових досліджень та статей, вищевказаних авторів не виявлено робіт, спеціальних досліджень, які б впритул розглядали цю проблему, обумовив автора працювати саме над цим питанням і в цьому напрямку.

Актуальність теми зумовлена також реформуванням та розвитком Збройних Сил України, що базується на українській національній ідеї, бойових традиціях українського народу і сьогодні слугує взірцем для нашої

молоді та військовослужбовців Збройних Сил.

Автор поставив за мету визначити характерні національно-історичні, соціально-побутові умови українців, навчання, виховання та їх вплив на розвиток бойових традицій українського козацтва.

У XVI–XVIII столітті в історії України настала нова доба – період козаччини. Козацтво – яскравий випадок у всій світовій історії. Народ, який, не маючи своєї державності, створив регулярні збройні сили, що є неодмінною ознакою державності. Запорізьке козацтво виробило власну суспільну організацію, яка відповідала національному характеру українців і потребам часу, мала форму демократичної республіки з найширшою участю в її роботі козацьких мас [1].

Козацькі бойові традиції відіграли значну роль у формуванні патріотичної свідомості українського народу. "...козацький рух в Україні був однією з найяскравіших сторінок літопису боротьби народу за політичну й державну незалежність. У тому, що ми, українці, сьогодні є народом, нацією, провідна роль належить козацтву..." [7].

Від батька козаки отримували у спадщину вольові якості, витривалість, незламність духу, мужній лицарський характер. Заснування князем Дмитром Вишневецьким у 1553–1554 рр. на дніпровському острові Мала Хортиця першої Січі стало рушійним позитивним чинником для розвитку Козацької держави.

Виховання і навчання молоді на Запорозжжі проходило в різних типах шкіл: січових, монастирських та церковно-парафіяльних. У січових та козацьких школах існувала ціла система емоційно-вольової підготовки та вишколу молодих людей, що готувались до козацької служби. Її метою було формування, перш за все, емоційної врівноваженості, витримки, мужності, відваги.

Для якісної підготовки молоді запроваджувався інститут джур. Разом з іншими джури обов'язково вчилися в січових школах. У школах відбувався суворий курс фізичного і військового навчання. Для школярів передбачався час на розваги та ігри, де вони розвивали свої природні задатки, вдосконалювали тіло й душу [4]. Після шкільних занять старші учні займалися військовою справою. В ігрових ситуаціях вони моделювали бойові дії козаків: наступ на ворога, оборону, тощо; влаштовували змагання, демонстрували фізичну силу. Така система навчання та виховання давала той обсяг знань та вмінь, які потрібні були козаку-воїну, вона розвивала у дітей спритність, силу, витривалість та інші важливі фізичні якості, котрі були необхідні у сповненому небезпеки козацькому житті.

У військову підготовку входило фехтування на шаблях, верхова їзда, стрільба. Провідне місце відводилося також плаванню та керуванню човнами. Молодь охоче переймала від бувалих козаків уміння створювати

стаціонарні й рухомі (пересувні) табори з возів, які приступом не могли взяти значно переважаючі сили ворога.

Будь-яка армія завжди плекає та береже традиції своїх попередників, живе пам'яттю про їх подвиги. Справжня скарбниця бойових традицій – історія українського козацтва. Українське козацтво, Запорозька Січ протягом своєї історії славилися численними бойовими традиціями, які і сьогодні слугують взірцем для українського народу та молоді. Це, насамперед, патріотизм, відданість своєму народові, вірність товариству, готовність до жертв в ім'я перемоги над ворогом, мужність, відвага, високе воєнне мистецтво, військовий вишкіл, міцна військова дисципліна й ін.

Безперервні війни, походи загартували тіло і дух козаків. Поступово складалась традиція військового виховання юнаків – козацька педагогіка, яка згодом сформувалась у цілісну систему, що передбачала такі основні завдання:

- підготовка фізично загартованих воїнів-захисників рідного народу;
- виховання в підростаючих поколіннях українського національного характеру і світогляду;
- формування лицарських моральних чеснот, гуманізму, милосердя;
- вироблення нетерпимості до всього, що протистоїть гуманній сутності людини;
- виховання високої дисциплінованості;
- формування морально-бойових якостей, що особливо необхідні в бою: стійкості, мужності, відваги, здатності переносити суворі випробування заради перемоги над ворогом тощо [2, с. 38].

Характерними ознаками бойових традицій козаків були активність, наполегливість і рішучість у досягненні поставленої мети, вибору і застосування різноманітних, гнучких форм тактики бою залежно від конкретних умов обстановки. Саме козацтво, і, передусім, Запорозька Січ, взяло на себе оборону України від турецько-татарської агресії. Козацтво укріпило фортифікаціями міста й містечка, створило військову охоронно-захисну, розвідувально-сторожову систему оборони кордонів України, яка проіснувала протягом трьох століть. Постійно діяли пости, форпости зі сторожовими загонами, що вели спостереження за степовими шляхами й переправами через річки і з допомогою оригінальної сигналізації попереджали населення про просування татарських орд, намагались організувати опір ворожому наступу [13].

Запорозьке військо вирізнялося високою бойовою готовністю і військовою майстерністю. Це досягалося тим, що воно було регулярним і значна його частина перебувала в черговому режимі, жила в куренях на Січі, займаючись повсякденно бойовою підготовкою.

Німецький мандрівник Гаммард, який подорожував Україною у 1783 році, вказував, що козаки "...незрівнянні з іншими арміями. Їх відвага,

мужність, хоробрість,... послух перевищують вояків найкращих армій Європи” [2].

Висока військова майстерність Запорозького війська досягалася за рахунок добре налагодженого військового навчання. Значною мірою прагнення козаків добре володіти зброєю обумовлювалось ще й тим, що кожного дня козака міг підстергти татарин, і тоді його долю вирішувала військова майстерність. Невпинні сутички козацьких охоронних загонів з татарськими, що займались розбоєм на шляхах, загартовували козаків, підвищували їх бойовий досвід.

Про запорозьких козаків як неперевершених майстрів військової справи писав католицький священик А. Віміна, який побував в Україні в 1650 р.: “Мені траплялось бачити, як вони кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців” [9, с. 107]. На полі бою запорозькі козаки вели з високою майстерністю організовану стрільбу з рушниць.

У козаків славилася високе мистецтво вести наступальні й оборонні бої, створювати неприступні для ворога табори, споруди з дерева і землі, каміння, глини, рити окопи та ін. Знання і вміння будувати оборонні споруди з землі і возів, будувати човни, вести бойові дії на воді козаки здобували під час підготовки й здійснення походів. На основі утверджених військових та бойових традицій молодь охоче переймала від козаків-бувальців майстерність створювати стаціонарні і рухомі (пересувні) табори з возів, які приступом не могли взяти переважаючі сили татарів, поляків і турків. Захисні функції табору з возів були настільки високі, що вони зводили нанівець кількісну перевагу ворога.

У ході бойових дій проти турецького військового флоту запорозькі козаки зробили значний внесок у розвиток військового морського мистецтва XVI–XVII ст., а також поповнили ще одну сторінку в розвитку бойових традицій українського козацтва. Ними були розроблені спеціальні способи боротьби з турецькими кораблями.

Бойові традиції українського козацтва розвивалися і примножувалися завдяки видатним ватажкам, гетьманам, кошовим отаманам, козацьким старшинам: Дмитру Вишневецькому (Байді), гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному, кошовому Івану Сірку, гетьману Богдану Хмельницькому, полковнику Івану Богуну і багатьом іншим.

Так, польський король Ян III Собеський про кошового Івана Сірка як про людину видатного військового хисту згадував: “Сірко – воїн славний і в ратній справі великий мастак” [14, с. 63].

Яскравим прикладом неперевершеного впливу бойових традицій є той факт, що козаки з великою любов'ю ставилися до своєї зброї, дбали не тільки про її високі бойові якості, а й про красу, оздоблення. Великою пошаною користувалася шабля. Козаки називали її лагідно з любов'ю

“шаблею-сестрицею”, “ненькою-рідненькою” [10].

Вивчення та володіння бойовими мистецтвами на основі зароджених та виплеканих у боях традицій робило з козака надійного захисника Роду – це те, що належало козакові за правом народження. Козаки-воїни втілювали у своїй особі все те найкраще, що було притаманне українському народу: невтомну волю та спрагу до свободи, невідкупну щирість та спрямованість до правди, за яку гідні були стояти на смерть. Серед загартованих у нескінченних битвах запорожців були і такі, що виділялися своїм знанням життя та військової справи: воїни-кріри або характерники [11].

Невід’ємними атрибутами кобзарського побуту були дорожні костури (палиці) і “свячені ножі”, від костура і пішла назва сліпецького бойового мистецтва “костурець”. Вміння майстерно володіти “дорожньою палицею” було не забаганкою, а життєвою необхідністю сліпців-кобзарів: “Торба мені жінка, кий у мене братом”. Дорожній костур був для них природнім щупом і опорою, а також зручним засобом самозахисту [12].

Отже, як бачимо, бойові традиції українського козацтва передавалися з покоління в покоління українського народу і торкалися усіх верств його населення: будь то козацька молодь, козак-воїн чи сліпець-кобзар. Бойові традиції виплекані та зароджені на основі традицій військового навчання та виховання, військового побуту, культури, історичній та героїчній спадщині свого народу, рідної української землі.

Традиції лицарства широко були розповсюджені в героїчну добу козаччини, в їх основі було формування воїна-козака, який поєднував у собі фізичну міць і витривалість, високі морально-етичні якості, почуття патріотизму і розуміння найважливіших цінностей людини – волі й незалежності.

У боротьбі проти турецько-татарських загарбників і шляхетських поневолювачів формувалася образ козака – сміливого і витривалого воїна. Турецький хроніст Наїма писав про них: “Можна з певністю сказати, що важко знайти на землі людей сміливих, які б так мало дбали про своє життя і так мало боялися б смерті” [5, с. 127].

На війні козак відзначався розумом, хитрістю, умінням у неприятеля “виграти вигоди, раптово на нього напасти й несподівано заманити”, вражав ворога великою відвагою, дивовижним терпінням і здатністю терпіти найгірші нестатки й жах смерті [6, с. 61]. Польський історик Симон Окоцький зауважував, що козаки вмели витримувати татарські атаки, звикали зносити спрагу, голод й мороз, були невтомними у нападах, а на морі легкими чайками нападали на судна, були вправними у чужоземних обертах, і перемагали всі їх військові хитрощі. Про хоробрість запорізьких козаків турецький султан висловився так: “Когда окрестные панства на мя возстают, я на обидви уши сплю, а о козаках мушу єдиним ухом слушати” [3, с. 20].

Військова дисципліна на Січі ґрунтувалась на звичаях людської гідності,

козак боявся найбільше осуду своїх товаришів за вчинене порушення дисципліни, і велике значення при цьому відігравало побратимство, яке існувало між козаками. За найтяжчі злочини козаки накладали головами або назавжди залишали Січ, не маючи права повернутися, а найбільш тяжким злочином вважалась втеча з поля бою.

Утримання належної військової та цивільної дисципліни на Січі забезпечувалося високою вимогливістю командного складу і військової адміністрації та системою покарань, які визначали січовий та паланочні суди.

Важливою традицією українського козацтва була охорона і вшанування клейнодів – символів влади військової старшини. До клейнодів належали корогва (прапор), бунчук, булава та її різновиди: тростина (палиця) та пірнач, – литаври та печатка. Клейноди були святинєю козацького війська, втрата їх вважалась великою ганьбою. Щоб підсилити вшанування клейнодів, для їхньої охорони, а також виносу в урочистій чи бойовій обстановці були призначені військові старшини з посадами хорунжого, булавничого, бунчужного та пірначного. Великою повагою і авторитетом користувався військовий довбиш. Без його ударів у литаври січова рада не могла бути скликаною.

Козак, який пройшов багаторічний Січовий вишкіл, загартований у бойових походах та буденній військовій справі, ставав носієм передових військових, бойових навичок, знань, носієм та захисником української традиції.

Бойові традиції козацької доби, що ґрунтувались на давньоруських традиціях, були важливим чинником формування боєздатного війська, бойові заслуги якого були знані далеко за межами України.

Козацтво як унікальне національне явище стало потужним каталізатором розвитку патріотичного і військово-патріотичного виховання. Воно сприяло збереженню й подальшому збагаченню патріотичних виховних традицій Київської Русі – любові до рідної землі, українського народу; готовності та прагнення їх захищати й зміцнювати; дбайливого та шанобливого ставлення кожного громадянина до своїх збройних сил. Отримали розвиток також інші патріотичні цінності українського народу, склався своєрідний кодекс моральних чеснот і поведінки.

Отже, козацькі бойові традиції відіграли значну роль у формуванні патріотичної свідомості українського народу. У реалізації ідеї боротьби українського народу за політичну й державну незалежність козацтво утворило потужний соціальний організм з військово-демократичним устроєм, який здатний був збройно захистити власні політичні та соціально-економічні інтереси.

Процес виховання мав вигляд постійно діючого вишколу, до якого були залучені всі представники козацької громади і передусім молодь. Козак, що пройшов багаторічний січовий вишкіл, отримав гарт у бойових походах та

щоденній козацькій військовій справі, ставав носієм передових технічних, гуманітарних та економічно-господарських знань і, найголовніше, ставав свідомим духовним носієм та захисником української традиції.

Важливою складовою бойових традицій українського козацтва було бойове мистецтво, виникнення та існування якого обумовлювалося військовими засадами козацьких здобутків під час ведення бойових дій, побудоване на військовому навчанні та вихованні, козацькій педагогіці, на традиціях військового побуту українського народу.

Завдяки унікальній системі військового, загальноосвітнього, патріотичного вишколу і сьогодні козацтво зберігає власну самобутність і внутрішню життєву силу, утворюючи ідейне, а іноді і фізично-силове підґрунття відтворення української державності та формування системи безпеки і захисту національних інтересів.

Використана література:

1. *Борисенко В. Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття / Володимир Йосипович Борисенко. – К. : Либідь, 1998. – 661 с.
2. Військове виховання: історія, теорія та методика : навч. посіб. / за ред. В. В. Ягупова. – К. : “Graphic & Design”, 2002. – 560 с.
3. *Грабянка Г.* Летопись / Г. Грабянка. – К., 1854. – С. 20.
4. *Завацький В. І.* Козацькі забави / Завацький В. І., Цьось А. В., Бичук О. І., Пономаренко Л. І. – Луцьк : Надстир’я, 1994. – 112 с.
5. *Замлинський В.* Біля першовитоків слави запорізької / В. Замлинський // Дніпро. – 1989. – № 7. – С. 125-133.
6. *Крюйс К.* Разыскания о Доне / К. Крюйс // Вестник Европы. – 1824. – № 53. – С. 61.
7. *Кузь В. Г.* Основи національного виховання: Концептуальні положення / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергейчук [та ін.]. – К. : Інформ.-вид. центр “Київ”, 1993. – Ч. 1. – 152 с.
8. *Мартинюк І. В.* Національне виховання: теорія і методологія: метод. посібник / І. В. Мартинюк. – К. : ІСДО, 1995. – 160 с.
9. *Мицик Ю. А.* Як козаки воювали / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ : Січ, 1991. – 302 с.
10. *Сокирко О. Г.* Історія українського козацтва : нариси у 2 т. / О. Г. Сокирко. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – Т. 1. – 800 с.
11. Характерницькі езотеричні практики в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://barvinok.ucoz.net/statti-vid0204/ezot.haraktern.jpg>.
12. *Черемський К.* Бойове мистецтво українських незрячих співців / К. Черемський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.spas.net.ua/index.php/library/artinc/kosturec>.
13. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків : у 3 томах / Д. І. Яворницький. – Львів : Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.
14. *Яворницький Д. І.* Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман запорозьких козаків / Д. І. Яворницький // Дніпро. – 1989. – № 10. – 536 с.

ГЛУШУК В. М. *Влияние социально-бытовых условий, воспитания, обучения на боевые традиции украинского казачества.*

В статье рассматривается влияние социально-бытовых условий, воспитания, обучения на боевые традиции украинского казачества.

Ключевые слова: *патриотизм, боевые традиции, социально-бытовые условия, украинское казачество, народ, боевые действия, обучение, воспитание, активность, настойчивость, решительность, военная дисциплина.*

GLUSHUK V. The influence of social conditions, education, training for martial traditions of the Ukrainian Cossacks.

The article examines the impact of social conditions, education, training for military traditions of the Ukrainian Cossacks.

Keywords: patriotism, military traditions, social conditions, the Ukrainian Cossacks, a people fighting, training, activity, perseverance, determination, military discipline.

Калібовець С. М.

Український інститут національної пам'яті

МЕМОРІАЛИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У МІСТАХ-ГЕРОЯХ УКРАЇНИ ТА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ (1942–1980-Х РР.)

У статті розглянуто питання встановлення меморіалів у містах-героях України на знак увічнення пам'яті полеглих воїнів під час Великої Вітчизняної війни; комеморації пам'яті в Україні 1942–1980-х рр.

Ключові слова: історична пам'ять, комеморація, Друга світова та Велика Вітчизняна війна, військові цвинтарі, пам'ятники, меморіали.

Історична пам'ять є невід'ємною складовою національної ідентичності. Усвідомлення спільності історичної долі разом із мовою та культурними традиціями об'єднує соціальні групи у нації, наділяє її членів почуттями духовної спорідненості. Саме колективні уявлення про минуле є важливим феноменом колективної та індивідуальної самоідентифікації. Тому історична пам'ять відіграє вагомий роль в процесах становлення української нації, сприяє формуванню національної ідентичності. Проте, незважаючи на значні досягнення останніх років, усвідомлення громадянами України ролі історичної пам'яті, ще існує великий розрив від інших складових національної ідентичності, таких як: мови, культурних традицій тощо.

Пам'ятники – один з найважливіших об'єктів, який поєднує індивіда в теперішньому часі з минулим досвідом соціальної групи, до якої цей індивід належить. Більш-менш успішно пам'ятник спрямовує спогади колективу в потрібне русло: вказує на те, що повинне бути поміченим і запам'ятованим, тому це надзвичайно зручна форма для збереження і передачі знань про минуле [10]. Варто зазначити, що пам'ятники відіграють важливу роль в репрезентації і легітимізації панівних ідеологій та історичних моделей минулого. Пам'ятники – це не тільки інформація про минуле, вони несуть в собі сенс, який сприймається тільки тією чи іншою епохою як щось більш-менш значуще. Трактовка цієї інформації, цього сенсу змінюється під впливом соціокультурних змін. У пам'ятнику закладено більше змісту, ніж суб'єкт може сприйняти в період створення пам'ятників.

Пам'ятники є одним з матеріалізованих знаків колективної пам'яті. Вони мають значний вплив на процес творення ідентичності – тобто